

Abidəşünaslığı yaradanlar P.V.Boyarski, A.N.Dyaçkov, A.M.Kulemzin tarix və mədəniyyət abidəsinin tərifində, məhz onun xarakterik xüsusiyyəti kimi maddi substansiyanı başlanğıc kimi götürürlər. Müəlliflər V.B.Bazarjapov, A.D.Aryanov də eyni fikri dəstəkləyərək tarix və mədəniyyət abidələrinə yalnız ölçü, çəki, rəngi, materialı və s. kimi əşyavilik səciyyəsinə malik obyektləri (ev, məbəd, heykəltəraşlıq, texniki obyektlər və s) aid edirlər [3, s.7]. Bu müəlliflərin tarix və mədəniyyət abidəsi fenomeninə birtərəfli münasibəti, əslində təəccüb doğurur! Tarix və mədəniyyət abidələrinin çoxtərkipli və çoxaspektli əlamətlərə malik olduğunu dəfələrlə vurğulayan bu abidəşünasların mülahizələrindəki bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən arqumentlərin səbəbləri aydın deyil. Bu arqumentləri ilə, əslində onlar tarix və mədəniyyət abidələrinin diapozonunu xeyli daraltmış olurlar. Axı, tarixi və mədəni, sosial yaddaş kimi muzeallıq əlamətinə xas olan fenomenləri biri-birindən təcrid edilmiş şəkildə və özü də biri-birindən fərqli ad altında öyrənilməsi nə elmi, nə də məntiqi baxımdan düzgün hesab edilmir. Qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərdə tarix və mədəniyyət abidəsinə transformasiya edilən obyektlərin rəsmiləşdirilmiş siyahıları sırasında qeyri-maddi irsə ayrıca bir təsnifat kimi yanaşılması, əslində abidəşünasların mülahizələrinin inkarı üçün tutarlı arqumentdir. Bu müəlliflərin qeyri- maddi olanları abidə statusunda unifikasiya etməməsi, qeyri-maddi, həmçinin mənəvi dəyərləri danması mülahizəsinə ekvivalent kimi səslənir. Əgər maddi irs, qeyri-maddi irs və maddi dəyər, qeyri-maddi dəyər fenomenləri mövcuddursa, deməli, qeyri-maddi abidənin olması məntiqəuyğundur. Çünki tarix və mədəniyyət abidəsinə yalnız əşyavi olanların aid olması mülahizəsi ilə razılaşmalı olsaq, qeyri- əşyavi, mənəvi sayılan dəyərlərin yüksək rəqəminin necə adlandırılması sualı daha qabarıq şəkildə özünü göstərmiş olur. Bu kontekstin elmi mahiyyəti və obyektivliyi nə sovet, nə postsovet dövründə, nə də xaricdə vahid bir konsepsiya əsasında sübuta yetirilməmişdi. Bu nisbətə bağlı məsələnin həllinə son dərəcə elmi aydınlıq gətirə biləcək mülahizələrlə qarşılaşmamamız belə bir fikir yürütməyə imkan verir deyək ki, görünür nə muzeşünaslıq, nə də abidəşünaslıqda bu məsələnin hələ də problematik səciyyəsi şifahi və qeyri-maddi dəyərlər içərisindən ən qiymətli olanları seçən mütəxəssislərə bunların abidə kimi təqdiminə ehtiyatla yanaşmasına başlıca səbəb olub. Lakin bütün bunlara baxmayaraq qeyri-maddi irsin mühafizəsi məqsədilə muzeyləşdirilməsi bu gün aktualıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Muzeşünaslıq kontekstindən yanaşdıqda, qeyri-maddi yüksək dəyərli obyektlərin də abidə adlandırılması daha məntiqəuyğundur. Bununla belə, YUNESKO bu məsələnin ciddiliyini nəzərə almaqla və bəşəriyyətin diqqətini şifahi və qeyri-maddi mədəni irsə yönəldilməsi, onun mühafizəsinin təmini məqsədilə 2001-ci ildən başlayaraq xüsusi komissiya tərəfindən həmin kateqoriyadan olan ən dəyərli obyektləri (namizədləri) şahəsər statusu ilə adlandırmağa başladı. Beləliklə, şahəsər fenomeni ilk dəfə olaraq beynəlxalq sənəddə şifahi və qeyri-maddi irsin ən dəyərli obyektləri üçün abidə statusuna analogi səviyyədə tətbiq olunmağa başladı. Qeyri-maddi irsin ən dəyərli nümunələrinin mühafizəsi ideyasının qabardılması baxımından bu ilk addım kimi tərəqqipərvər sayılmalıdır. Lakin bu kateqoriyadan (qeyri-maddi) olan obyektlərin də abidə deyil, məhz şahəsər statusunda qeydə alınması, nə nəzəri-metodoloji, nə də empirik cəhətdən məntiqəuyğun deyil. Düzdür,

şahəsər ifadəsinin özü abidə fenomeninin iyerarxik səviyyəsinin sonuncu pilləsini təşkil edir.

YUNESKO-nun 1972-ci ildə Bəşəriyyətin mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında Konvensiyaya uyğun olaraq Bəşəri İrs Komitəsinin Bəşəri irs obyektinin statusu üçün müəyyən etdiyi mədəni meyarlardan ilkinini, məhz belə səslənir: (1) **obyekt insanın yaradıcı dühasının şah əsəri olmalıdır** [5]. Göründüyü kimi, sənəddə obyektin tipi (maddiliyi, qeyri-maddiliyi) nəzərə alınmadan şah əsərlik meyarı ali mədəni dəyər səviyyəsində konstruksiyalaşdırılır. Sənəddə şahəsər ifadəsi obyektin daha çox keyfiyyət göstəricisini təmsil edir. Tərcümədə şahəsər adlanan şedevr sözü (fransızca chef- oeuvre nümunəvi əsər deməkdir). Azərbaycan dilinin izahlı

lüğətində: incəsənətin, ədəbiyyatın, sənətin ən nümunəvi əsəri, şahəsər kimi mənalandırılır [1, s.195]. Elə həmin mənbədə şah sözünün mənə çalarlarının izahı ilə bağlı ən birinci, ən yaxşı, ən nümunəvi olanların şahəsər adlandırılmasına rast gəlirik [1, s.182]. Qeyri-maddi dəyərlər içərisindən şahəsərlərin müəyyənləşdirilmə mexanizmində də maddi dəyərlərdə olduğu kimi tarixi, bədii-estetik, utilitar, ictimai- sosial kimi əsas dəyər meyarları üstünlük təşkil edir. Şahəsər statusu üçün tələb olunan universal dəyər (universal dəyər-obyektin tarix, incəsənət, etnologiya, sosiologiya, antropologiya, liqivistika, ədəbiyyat nöqtəyi-nəzərindən dəyəri ilə yanaşı, bəşəriyyətini) meyarları da mahiyyətə tarix və mədəniyyət abidəsi statusu üçün tələb olunan meyarlarla eyni səciyyə kəsb edir.

Qeyri-maddi irs obyektı:

- Son dərəcə universal dəyər kəsb etməlidir (bəşəri dəyəri);
- Onun kökləri ənənəvi mədəniyyətə, yaxud da müvafiq insan birliklərinin mədəniyyət tarixinə gedib-çıxmalıdır (tarixi dəyəri);
- Müasir dövrdə sosial və mədəni rola malik olmalıdır (ictimai-sosial dəyəri);
- İfa sənətkarlığı və texnikası özünəməxsus olmalıdır (bədii-estetik dəyəri, orijinallığı);
- Fərqləndirici cəhətlərə malik olmalıdır (unikallığı, təkrarolunmazlığı);
- İtib-getmə təhlükəsi ilə üzləşməlidir.

Bu reallıq qeyri-maddi irsin dəyərli nümunələrinin də tarix və mədəniyyət abidəsi adı altında mühafizəsini elmi kontekstdən dürüslüyünü sübut edir. Maraqlı burasıdır ki, qeyri-maddi dəyərlərin abidə anlayışında dərki rəsmən də olmasa, lakin fakt olaraq cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir. Məsələn, hətta kütləvi informasiya vasitələrində Şifahi xalq ədəbiyyatı abidələri, Ədəbi abidələr, Musiqi abidələri və bu silsilədən olan veriliş adları abidə anlayışının mənə yükündəki muzeallığın artıq cəmiyyət tərəfindən də dərk olunduğunu sübut edir. Şahəsərin özünü də müəyyən edən meyarlar mövcuddur: orijinallıq, unikallıq, novatorluq və digər bu kimi insan yaradıcılığının ali xassələri istənilən obyektə əbədiyaşarlıq taleyi bəxş edir.

Şahəsər anlayışından status səviyyəsi kimi istifadə edilməsi tarix və mədəniyyət abidəsi statusunun, həm də qeyri-maddi irs obyektlərinin mötəbərliyinə kölgə salır. Əvvəla, ona görə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şahəsər-insanın yaradıcı fəaliyyətinin ən ali məhsulu kimi başa düşülür və burada məhsulun mövcudluq vəziyyəti maddi, yaxud da qeyri-maddiliyi mühüm arqument kimi qəbul edilmir. Lakin abidə statusu üçün maddiliyi əsas arqument kimi israr edən abidəşünaslar həmin statusa transformasiyanın yüksək səviyyəsini obyektin şahəsər faktında görmək mülahizələri obyektiv səslənir. Beləliklə, şahəsər tarix və mədəniyyət abidəsi statusuna keçidin alt səviyyəsidir. Bəs eləisə, şifahi, qeyri-maddi irsin ən dəyərli nümunələrinin şahəsər statusuna transformasiyası ilə tarix və mədəniyyət abidəsi statusundan bir səviyyə aşağıda mühafizəsi məntiqəuyğundurmu və bu reallıq qeyri-maddi irs nümunələrinin maddi irs nümunələrinə nisbətən aşağı pillədə durması kimi yanlış təsəvvürə çıxır açmırmı? Əslində isə, hər iki irs nümunələrinin tarix, mədəniyyət və sivilizasiyaların tərəqqisindəki əhəmiyyət və rolu eyni çəkidədir. Onlar biri-birindən tipoloji mənşəyinə görə fərqlənirlər.

Abidə statusuna yalnız maddi obyektlərin aid olmasını israr edən abidəşünasların əsaslı saydıqları digər arqumentlərdən biri də, yalnız əşyavi olanların mühafizəyə, qorunmaya cəlb edilmə imkanlarına malik olması ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, abidənin status xüsusiyyəti mühafizəçilik ilə müəyyən olunur. Yalnız maddi obyektlərin hüquqi mühafizə rejiminə tabe olması, pasportlaşdırılması, qeydiyyatı və reyestrinin aparılmasının mümkünlüyü haqqında mühakiməyə istinad etməklə abidəşünaslar öz arqumentlərini sübut etməyə çalışırlar. Lakin bu gün həmin mühakimə öz aktuallığını itirməkdədir. Əgər tarix və mədəniyyət abidələrinə yalnız mühafizə hüququna malik olma keyfiyyətinə görə seçimi üstünlük təşkil edərsə, qeyri-maddilərin də hüquqi tənzimləmədən təcrid olunmadığını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, qeyri-maddi dəyərlər hüquqi tənzimlənməyə cəlb olunur, xüsusilə, elm, incəsənət, ədəbiyyat əsərləri, kəşf, tapıntılar və digər bu kimi mədəni dəyərlər başqa hüquqi rejim əldə edirlər. Onların qorunma və istifadəsi müvafiq müəllif hüquqları, ixtiraçılıq fəaliyyəti haqqında qanunvericiliklə, tarixi

adlar, milli dil və s. haqqında normativ aktlarla təmin olunur. Emil Aleksandrovun fikrincə, mədəni dəyərlərə, təkcə maddi əşyaları (şeyləri) deyil, maddi substratın olub-olmamasından asılı olmayaraq mənəvi yaradıcılığın bütün hər hansı bir növünü aid etmək olar. Buna müvafiq olaraq müəllif mədəni dəyərlər və obyektlərin mühafizəsi haqqındakı beynəlxalq müqavilələr sırasına 1952-ci il 6 sentyabr tarixli müəllif hüquqları haqqında Ümumdünya Konvensiyasını, 1958-ci il 3 dekabr tarixli nəşrlərlə mübadilə haqqında beynəlxalq Konvensiyayı, 1961-ci il 26 oktyabr artist, fonogram və radioverilişləri hazırlayanların hüquqlarının müdafiəsi haqqında beynəlxalq Konvensiyayı və digər analoji konvensiyaları nümunə göstərir [2]. Regional beynəlxalq səviyyədə daşınar mədəni dəyərlərin daha detallı təsnifatına Avropa Birləşmə Şurasının mədəni dəyərlərin ölkədən çıxarılması haqqındakı 9 dekabr 1992-ci il tarixli Direktivində də rast gəlinir. Direktivin əlavələrində daşınar mədəni dəyərlərin on dörd sayda kateqoriyası müəyyən olunur. Bu sahədə fundamental tədqiqatları ilə seçilən M.M.Boquslavski [4], L.N.Qalenskaya [6], İ.E.Martınenko [7], E.Aleksandrov [2] maddi və qeyri-maddi abidələrin eyni hüquqi çəkiyə malik olduğunu isbat edirlər. Onlar incəsənət, ədəbiyyat, elm, texnika abidələrinin müəlliflik, patent hüquq normaları ilə tənzimləndiyini qeyd edirlər. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının da üzv olduğu YUNESKO-nun 2003-cü ildə Qeyri-maddi irsin qorunması haqqında (29 sentyabr-17 oktyabr) qəbul etdiyi Konvensiyadan sonra bu kateqoriyadan olan obyektlərin də hüquqi rejimi müəyyənləşdirildi. Qeyri-maddi abidə fenomeninin formalaşmasında hazırkı konvensiyanın müstəsna rolu vardır. Belə ki, məhz bu sənəd qeyri-maddi abidələrin təsnifatının müəyyənləşdirilməsini metodoloji cəhətdən əsaslandırır. Konvensiyada qeyri-maddi irsin sahələri aşağıdakı şəkildə qətiləşdirilir:

(a) qeyri-maddi mədəni irsin daşıyıcısı kimi dil də daxil olmaqla, şifahi ənənələr və ifadələr;

(b) ifaçılıq sənətləri;

(c) sosial təcrübələr, mərasimlər, bayram tədbirləri;

(d) təbiətə və kainata aid bilik və təcrübələr;

(e) ənənəvi sənətkarlığa aid bilik və təcrübələr.

Qeyri-maddi irsin ümumi mənzərəsini yaradan hazırkı təsnifatın hər bir növü mənəvi sahələrin bütün rəngarəng sahələrini əhatə edir. Məsələn, ifaçılıq sənətləri kateqoriyası incəsənətin kino, teatr, musiqi, opera, balet və s. kimi sahələrini, bunlarla bağlı bütün məqam və bilikləri cəm edir. Bu zaman, nəinki, konkret sənət növü, hətta bu sənət növü ilə bağlı şəxsiyyətlər, şəxsiyyətin yaradıcılığı ilə əlaqədar ən dəyərli fəaliyyət anları, atributlar da abidə statusu ala bilər. Bu cəhət qeyri-maddi irsin digər kateqoriyalarına da şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasının 2012-ci ildə qəbul edilmiş Mədəniyyət haqqında Qanununda buna müvafiq olaraq qeyri-maddi mədəni irsin özündə aşağıdakıları ehtiva etdiyi göstərilir:

-diyarşünaslıq (adət və ənənələr, bayram və mərasimlər, tarixi rəmz nümunələri və sirlər);

-folklor (ifaçılıq, musiqi və rəqslər, şifahi yaradıcılıq, oyun və tamaşalar);

-sənətkarlıq (tətbiqi sənət, ənənəvi dekorativ sənət, milli təsviri yaradıcılıq).

Bu təsnifata uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 218 sayılı 28.04.2010 tarixli əmri ilə Azərbaycan qeyri-maddi irs nümunələrinin dövlət reyestrində isə, 74 sayda ən dəyərli element təsdiqlənmişdir.

Beləliklə, aparılan təhlillər ən dəyərli qeyri-maddi irs nümunələrinin tarix və mədəniyyət abidəsi statusuna transformasiyasının zəruriliyini sübut edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb. 2006.
2. Александров Э. Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов. София, 1978, 143 с.
3. Базаржанов В.Б., Арьянов А.Д. Памятники истории и культуры как культурно-исторический феномен. (Методическая разработка к лекции по курсу

«Памятники истории и культуры и их охраны»). Улан-Удэ, 2005, 24 с.

4. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовое аспекты. Москва, Юрист. 2005.
5. Всемирное наследие.<http://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. Галенская Л.Н. Музы и право. Правовые вопросы международного сотрудничества в области культуры. Ленинград, Изд-во Ленинградского университета. 1987.
7. Мартыненко И.Э. Правовой статус, охрана и восстановление историко-культурного наследия :Монография / И.Э. Мартыненко. Гродно, ГрГУ. 2005.

Егяна Эйвазова

Объект нематериального наследие в статусе «памятник истории и культуры».

Резюме: Современная интерпретация объектов культурного наследия делает необходимым понимание нематериальных ценностей как памятников истории и культуры. В данной статье, именно этот аспект-трансформация ценных объектов нематериального наследия в статус памятников истории и культуры обоснован с точки зрения музееведения.

Ключевые слова: нематериальное наследие, культурное наследие, памятник, шедевр, памятниковедение

Yegana Eyvazova

Object of intangible heritage in the status of "monument of history and culture"

Summary: The modern interpretation of cultural heritage objects makes it possible to understand intangible values as monuments of history and culture. In this article, it is substantiated exactly this aspect of the transformation of valuable intangible objects into the status of a historical and cultural monument from the point of view of museology.

Key words: intangible heritage, cultural heritage, monument, masterpiece, monument studies